

1980. – 152 с.

3. Вечерський В.В. Історіографія архітектури і містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХІ. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 18-53.; Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII-XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. – Вип. 3, част. 1. – К.: Українознавство, 1996. – С.105-121.

4. Дмитренко В. Сім'ї парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття – спроба історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів Пирятинської протопопії Київської єпархії // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 202-207.

5. Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип. 9. – С. 69-82.

6. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 168-174.

7. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

8. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – 304 с.

9. Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 2. – С. 144-152.

10. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. Архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184 с.

11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 425 а, арк. 1-119, 162-534, 543-574.

12. Дорошенко Л. Демографія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2005. – 112 с.

13. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.

14. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.

15. Сапожникова Т. Демографическое старение: прогнозы, причины, последствия [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://ej.kubagro.ru/2007/01/pdf/10.pdf>.

Ночовный Ю.В. Историко-демографический анализ населения Пирятина во второй половине XVIII в.

В статье исследуется население сотенного города Гетманщины по материалам Румянцевской описи Пирятина. Определена численность и поло-возрастной состав его жителей.

Ключевые слова: Румянцевская опись, город, демография, население, пол, возраст, Пирятин.

Nochovnyi Yu.V. Historical and demographic analysis of the population of Pyriatyn in the second half of XVIII century

The article examines the population of centesimal town of Hetmanate by the materials of Rumiantsev describe of Pyriatyn. The size and sex-age structure of its inhabitants is determined.

Key words: Rumiantsev description, small town, demography, population, sex, age, Pyriatyn.

15.03.2013 р.

УДК 94 (477): 101.9 «17»

М.Й. Заремський

«ФІЛОСОФІЧНІ ПРОПОЗИЦІЇ» Я.П. КОЗЕЛЬСЬКОГО ЯК ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

У статті здійснено аналіз спроби Я.П. Козельського теоретично обґрунтувати власний просвітницький проект, адаптований до російської дійсності, та виклад головних засад філософських творів мислителя. Встановлено, що в його поглядах отримали творче оформлення передові для свого часу філософські та соціально-політичні ідеї, які були на рівні систем тогочасного європейського Просвітництва.

Ключові слова: Козельський Я.П., практична філософія, пряма істина, доброчесність, Просвітництво, право на помсту.

Аналізуючи розвиток філософських ідей в Україні, можна переконатися в однобокості і поверховості оцінок розвитку вітчизняного історико-філософського процесу як такого, що виявився безслідним для його певних історичних періодів («Росія – країна без XVIII століття»), а «російське філософування XVIII століття – безплідна рівнина», що перебуває поза колом основних ідей епохи Просвітництва. При цьому наполегливо підкреслюється нібито відсутність оригінальних свідчень філософської культури, а твори вітчизняних мислителів кваліфікуються як такі, що відзначаються поверховим характером, еkleктичними та компілятивними рисами. Спираючись на твори українського мислителя XVIII століття Якова Павловича Козельського, автор статті досліджує історію формування його філософської системи, онтологічні, гносеологічні, етико-гуманістичні та політико-правові погляди, спростовуючи таким чином висловлені тези. З огляду ж на те, що об'єктом дослідження є проблематика «практичної» філософії (етика, політика, юриспруденція), викладена у його основному творі «Філософічні пропозиції», написаному упродовж року, 245 років тому (1768), де концептуалістика нашого співвітчизника багато в чому перегукується з інтенціями західноєвропейських мислителів епохи Просвітництва, важливо акцентувати увагу саме на дочасності і достатньо високій сформованості цієї оригінальної системи (саме як системи – відповідно до її оцінок із боку видатного земляка Якова Миколайовича Колубовського [16, 5]), на справедливості оцінок національної філософії з боку Г.Г. Шпета, який зазначав: «Філософія набуває національного характеру не у відповідях – наукова відповідь, дійсно, для усіх народів і мов одна, – а у самій постановці питань, у їх підборі, в модифікаціях» [15]. Маємо також пам'ятати, що, за оцінкою переважної більшості дослідників, написання цього твору послужило однією з головних причин його фактичного заслання в Глухів, де колезький радник Козельський із 1770 по 1778 рік працюватиме в Малоросійській колегії.

Спробуємо всебічно врахувати сукупність

чинників, що визначають конкретну історичну своєрідність учення українського мислителя у зіставленні як з тогочасними, так і з сучасними уявленнями, аби уможливити виявлення міри науковості розв'язання проблем у цьому творі. При цьому, маємо оцінювати думки Козельського не стільки за тим, що вони не змогли відобразити з точки зору рівня знань в даній галузі, а виходячи з того, що дали вони нового, порівняно з попередниками і сучасниками, і якого суспільного значення набули в системі культури.

Ідеологія дворянсько-ліберальної опозиції одержала своє оформлення у XVIII столітті у творах С. Десницького, П. Батурина, Д. Анічкова, П. Словцова, М. Новикова, Д. Голіцина, О. Поленова. В Україні ідеї Просвітництва поширювалися у творчості Г. Сковороди, Г. Винського, О. Паліцина, В. Капніста, В. Каразіна, П. Лодія та ін. Посиленню інтересу до суспільно-політичної проблематики сприяли переклади російською мовою творів видатних мислителів Європи – К. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж. Ламеттрі, Г.-Б. Маблі, А. Поппа, М. Мендельсона, Д. Прістлі, К. Вольфа, Е. Кондільяка. Переважна більшість із них – своєрідні заочні дискусанти Якова Козельського, який часто і охоче власні декларації розпочинає, надаючи їм певного «ідейного настрою», апеляціями на кшталт «Господин Монтескиу заявляет...», «Господин Гельвеций считает...» тощо. Внаслідок такого діалогу й вибудовувалася споруда філософської системи Козельського, в якій знайшлося місце і спробі виявити раціональний сенс поняттям «гуманізм», «пряма істина», «пряма добродетель», «моральні цілі» тощо і бодай за декларуванням власних позицій щодо питань, які так хвилювали його сучасників: Що поєднує покоління людей, які риси і властивості успадковуються ними? Як трапилося, що народжені вільними люди, будучи рівними у своєму природному стані, раптом стають рабами? Чи є досяжними соціальна рівність і соціальна справедливість? Якими шляхами повинно йти людство, аби досягнути щастя, свободи і рівності?

До числа праць філософів, дослідження яких безпосередньо або опосередковано дотичні до проблематики, заявленої у статті, належать розвідки наших сучасників А. Бичко, І. Бичка, М. Булатова, В. Віндельбандта, Т. Глоби, В. Горського, Т. Закидальського. Ю. Кушакова. В. Лісового, М. Кашуби, Н. Мозгової. В. Нічик, В. Огородника, І. Огородника, А. Приятельчука, Д. Прокопова, В. Пшеничнюка, М. Поповича, М. Русина, Д. Чижевського, В. Шинкарука, В. Ярошовця, без урахування яких навряд чи можливі сучасні історико-філософські дослідження.

Написання Я.П. Козельським «Філософічних пропозицій» здійснювалося у терміновому

порядку і було обумовлене цілою низкою обставин, головною серед яких можна вважати підготовку проекту нового Укладання. У посвяті генерал-прокуророві О.О. В'яземському, який до того ж в часи роботи Козельського над цим твором головував в Комісії по складанню проекту цієї своєрідної Конституції Російської імперії, український просвітник підтвердить цю думку: «при вступлении моём из воинской службы в статскую имел я для приобретения в ней некоторой способности неодолимую нужду упражняться в чтении философских книг, служащих к сему намерению» [6, із посвяті О.О. В'яземському].

Посвята твору одному з найближчих сановників Катерини II, який фактично керував фінансами, юстицією та внутрішніми справами Російської імперії, переслідувала мету – сподівання на підтримку з боку такого впливового царедворця у справі з'ясування знайомства громадськості з дуже важливих, на погляд Козельського, проблем філософії як теоретичного інструментарію перебудови суспільного життя. Мабуть, за родом своєї службової діяльності чиновник Козельський зіткнувся з такими гострими і болючими проблемами суспільного і громадського життя (масові селянські повстання, аграрне питання, доля кріпосництва, народу і вітчизни тощо), що залишитися осторонь будь-якій мислячій людині було неможливо. І саме в філософії, під якою він розумів «пізнання прямої добродетельності і прямої істини», вбачає український мислитель важливий засіб перебудови мислення своїх співвітчизників, аби назрілі суспільні реформи здійснювалися зі знанням справи, з опорою на розум. Цілком ймовірно, що ідея створення книги для розповсюдження філософських знань виникла у Козельського в зв'язку із скликанням в 1767 року комісії з нового Укладання. Цьому передували окремі реформи Катерини II в галузях зовнішньої та внутрішньої політики – розроблено проект Імператорської ради, реорганізовано Сенат з поділом його на департаменти, хоча справжня їх вага була надзвичайно низькою. Як зазначав історик В. Ключевський, «вона прагнула проводити суто особисту політику, не прикрити ніякою, хоча б лише дорадчою, але законною і відповідальною установою, яка б, принаймні, стояла поряд з нею. В найближчій до себе сфері управління вона не допускала й тіні права, що могла б затьмарити блиск її попечительного самовладдя... але вона хотіла прикрити цей туземний факт ідеями віку [виділено автором – М.З.]» [4, 65-66].

Основні ідеї майбутніх реформ російська імператриця висловила в «Наказі», робота над яким тривала з січня 1765 по січень 1767 року. Найгрунтовніший аналіз тексту цього документа, здійснений Російською Академією наук у 1907 році, дозволяє зробити висновок про те, що він є

компіляцією, складеною за декількома творами тодішньої літератури просвітницького напрямку. Головні з них – знаменита книга Монтеск'є «Дух законів» та твір італійського криміналіста Беккарія «Про злочини і покарання», який вийшов у 1764 р. і швидко набув величезної огласки в Європі. Критичне вивчення тексту «Наказу» дозволяє побачити також сліди запозичень із французької Енциклопедії та з творів німецьких публіцистів того часу – барона Якоба Фрідріха Білефельда і Йоганна Генріха Юсті. В наше дослідження не входить аналіз змісту цього двадцятидвохглавного твору, всіх його 655 статей: це справа істориків, юристів, політологів. Однак, головні ідеї «Наказу» – про те, що закони повинні відповідати природному стану народу, для якого вони складені; що Росія є за своїм становищем європейською державою, а тому російські закони повинні мати європейські основи і при цьому відповідати природному становищу держави; що Росія за своєї природної, тобто географічної, протяжності повинна мати самодержавний спосіб правління, – ці дійсні думки Катерини, декларування нею принципів конституційної монархії, (насправді, як пише Ключевський, – «лично- конституционного абсолютизма» [4, 75]), стануть для Якова Козельського полем глибокого теоретичного аналізу та заочної полеміки.

Грунтовне висвітлення роботи Комісії з нового Укладання, здійснене дослідниками-істориками дореволюційного періоду [8, 21, 56], дозволяє судити про місце та особливості цієї нової кодифікаційної спроби у порівнянні з законодавчими актами стародавньої Русі, Судебника 1550 р., Укладання 1649 р., напрацьовань Комісії під керівництвом «Дес'янс-академії професора» Штрубе де Пірмонта 1754 року тощо.

Предметом дискусій в Комісії був, насамперед, устрій суспільства, і в аргументації сторін яскраво виявилися суспільні настрої, рівень політичної свідомості. Дворянство виступало в комісії як «перший державний стан», виразником і захисником його прав став видатний оратор, публіцист та історик, депутат ярославського дворянства князь М.М. Щербатов. Як пише історик В. Ключевський, «при совершенно непроницаемом рабовладельческом умоначертании дворянской массы было бесполезно прямо поднимать вопрос об отмене крепостного права» [4, 90], тому обговорення велось навколо питань виключних станових привілеїв «корінного дворянства» у порівнянні з «дворянством вислуженим», обґрунтовувалось бажання і привілеїв, окрім землеробської монополії, користуватися і фабрично-заводським правом. І все ж, у кінцевому підсумку, всі дискусії повинні були «наштовхнутися» на головне питання – питання кріпосного права; потрібно було винайти найвищі державницькі міркування для виправдання

його виключної належності дворянству, і князь Щербатов висловив їх чітко і беззастережно: звання зобов'язує дворян з особливою запопадливістю служити государеві і вітчизні. Ця служба, пояснює думку Щербатова історик С.М. Соловйов, полягає в управлінні іншими підданими свого государя, а для цього потрібно підготуватися вихованням. Для такої підготовки дворянам і дається право мати села і рабів [виділено нами – М.З.], на яких вони з дитинства вчать управляти частинами імперії [14, 177]. Висновок напрошується сам по собі: рабовласництво повинно бути привілеєм виключно правлячого стану; кріпосне право є школою російських державних людей і рабовласницьке село – зразком управління Російською імперією.

В той час як дворяни-кріпосники, скаржачись на розбої та втечі селян, вимагали «ушільнити ланцюг», що пов'язує поміщика і селянина, прогресивні депутати Г. Короб'їн, І.Жеребцов, І. Чупров та інші висловлювали цілком відмінну від прийнятої більшістю (пропорційне представництво за класами в Комісії було наступним: урядові установи – біля 5 %, дворянство – 30 %, міста – 39 %, сільське населення – 14 %, козаки, іногородці та інші класи – 12 % [13, 42]) позиції. Депутат від Козловського дворянства Короб'їн спробував підійти до «недоторканного» питання збоку: при обговоренні Комісією питань про селянські втечі він вказав як на головну їх причину на обурливе свавілля поміщиків в розпорядженні селянською працею і майном і запропонував, не чіпаючи поміщицької влади над кріпаком, обмежити право поміщика хоча б на те, що селянин набув власною працею. І хоча Короб'їна підтримував «Наказ» імператриці, 261-а стаття якого проголошувала, що «законы могут учредить нечто полезное для собственного рабов имущества» [10], Комісія визнала за неможливий такий розподіл поміщицької влади, і за пропозицію депутата було віддано лише 3 голоси при 18 – проти [14, 111]. Не знайшла підтримки й пропозиція Короб'їна обмежити селянські повинності поміщикам та надати селянам право поступового викупу хоча б частини свого майна [12, 408-409].

Цілком вірогідно, що ідея створення книги виникла у Козельського також в зв'язку із залученням до роботи в Комісії його брата-тезки Якова Павловича Козельського. Зауважимо, що коли в Санкт-Петербурзі відкрилася друга сесія зборів, делегація з Гетьманщини обговорювала лише ті питання, що стосувалися «малоросійських» привілеїв, відмовляючись брати участь в дискусіях стосовно загальноімперських проблем. «Так було, – зазначається в документі, – коли Яків Козельський, депутат від шляхти південної України (Новоросії) звернувся до зібрання з приводу селянського питання. Він запропонував цілу низку цікавих реформ, включаючи спадкоємне право на землю,

але погодився з тим, що перехід селян від одного поміщика до іншого в Гетьманщині й південній Україні ускладнював би збирання податків і спричинив би зубожіння знаті. Козельський радив обмежити можливість цих переходів» [11, 87-88].

Обгрунтовуючи і розвиваючи ідеї Короб'їна, прем'єр-майор депутат Комісії від Дніпровського пікінерного полку Яків Козельський у своєму «Мнени о положении крепостных крестьян» (твір, який неправомірно приписують Козельському-філософу) поставив перед державою вимогу прийняттям загальних законів «многочисленный народ крестьянства...предохранить от дальнейшего их разорения и жалостное состояния бедных крестьян...облегчить» [7, 656]. Депутат Козельський також порушив питання про скорочення барщини до двох днів на тиждень, відповідне зменшення оброку та інших повинностей, а також встановлення спадкового права селянства на оброблювану ним землю та повного особистого права на рухоме майно [7, 650-651]. Однак ці прогресивні на той час ідеї аж ніяк не зачіпають «святая святых» – кріпосницького ладу. Як ідеолог ліберальних кіл дворянства та виразник інтересів української козацької старшини, Козельський-депутат закликав поміщиків до розробки таких заходів, які, з одного боку, покращили б становище кріпаків, а з іншого – сприяли б зміцненню кріпосницького ладу, у тому числі й за рахунок вжиття заходів «к предупреждению причин непослушания рабов против господ своих» [7, 651]. Отже, критикувати Козельського-філософа за непослідовність його теорії, особливо щодо розв'язання селянського питання [4, 65-76] є справою некоректною, оскільки мова йде про помірковану позицію Козельського-депутата від Дніпровського пікінерного полку, і надруковані в книзі «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», т.1, 1952 промови і думки депутата Комісії з Укладання 1767 р. Я.П. Козельського (стор. 645-659) до творчості Козельського-письменника і філософа ніякого стосунку не мають, оскільки йдеться про різних людей.

Як би там не було, безсумнівним є зв'язок написання «Філософічних пропозицій» за дуже короткий термін як потреба і нагода відгукнутися на скликання Комісії 1767 р., характер суспільних проблем, що там обговорювалися і адресоване до «господ россиян» звернення, в якому вже прослідковується творче оформлення філософських тасоціально-політичних поглядів Якова Козельського в досить цілісну систему. Зазначивши, що він, «не останавлявая других дел, употребил на познание и сочинение содержащейся в сей книге материи год» [6, передмова], філософ задекларує своє бачення ролі філософії в осмисленні природного і соціального буття, проблем людини, яка, на його

думку, єдина може вказати шляхи досягнення «прямої добродесності» і «прямого розуму»: «Обращаю речь мою к Вам, любезные, в искании прямой добродетели и прямого разума, товарищи россияне!.. Помните, что теперь изобильная жатва важных для нас дел, теперь время, благоспешествующее вашему благополучию» [7, 417]. Автор акцентує увагу на тому, що його метою насамперед є розробка питань так званої «нравоучительной» (моральної) філософії, тобто етики і політики, причому «среди других наук философия заслуживает особое уважение, не столько для содержания в ней оснований ко всем другим наукам, сколько для правил к исканию благополучия [виділено нами – М.З.]» [7, 417].

Чому ж ця проблема так хвилювала Козельського? Тому, що благополуччя є «природне право» всіх людей, хоча в дійсності, «незважаючи на це, небагато з них ним користується» [7, 412]. Як бачимо, ця думка прямо перегукується з найпершою тезою, яку ми бачимо в «Суспільному договорі» Руссо: «человек рождается на свет свободным, а, между тем, он везде в оковах».

Спираючись на теорію природного права і суспільного договору, Козельський доводитиме в «Філософічних пропозиціях», що суспільні негаразди, потрясіння, моральна деградація людей – це закономірні результати порушення суспільного договору через втручання приватновласницьких інтересів, згубні наслідки поганого законодавства. І це – аж ніяк не результат поганої природи людини, занепаду її звичаїв і моральних устоїв. Разом з французькими просвітителями XVIII ст. Козельський вважає, що мораль та звичаї як окремих людей, так і цілих народів залежить від суспільних традицій та законодавства: «Народы могут быть добродетельны и порочны смотря по качеству их законов и обычаев» [7, 521]. Ця думка перегукується з крилатим висловом Д.Дідро: «Если законы хороши, то и нравы хороши, если законы дурны, то и нравы дурны» [2, 74].

Визначаючи коло авторів, твори яких спонукали до написання «Філософічних пропозицій», Козельський повідомляє читачеві, що він може виділити «только четырех человек, а именно: господ Руссо, Монтескиу, Гельвеция и некоторого Анонима, коего книга под титулом «Philosophie morale reduite a ses principes», которые писали основательно о материях нравоучительной философии» [6, передмова]. При цьому з числа цих авторитетних для себе мислителів український філософ особливо виділяє Ж-Ж Руссо. Для нього автор твору «Суспільний договір, або принципи державного права» (1762) – «бессмертия достойный муж», який, «как высокопарный орел превзошел всех бывших до него философов», і саме цей мислитель «взирает на весь свет прямо философским оком и проповедует ему правоту и истину прямой философской вольностию» [6, передмова].

Подальший аналіз змісту «Філософічних пропозицій» засвідчить, що Козельський прекрасно знав епохальні твори того часу – «Про дух законів» Ш.Монтеск'є, знаменитий «Суспільний договір» – це, за висловом Грея Грехема, одного з біографів Ж.-Ж. Руссо, – «євангеліє революційного часу» [5], «Міркування про причини нерівності» Руссо, книгу Гельвеція «Про розум», був знайомий з політичними трактатами Джона Мільтона, філософа-мораліста Антоні Ешлі Купера Шефтсбері (1671-1713) – саме того Аноніма, частина книги якого «Characteristics of men, manners, opinions, times» під титулом «Дослідження про заслуги і добродійність» була видана французькою мовою у перекладі та з примітками Дідро.

Увагу дослідника привертає й те, що в ході викладу «Філософічних пропозицій» Козельський часто посилається на відомих (Ціцерон, Ньютон) і маловідомих (П.-Л. Мопертюї, Даржан, Дюгальд, Сен-П'єр) авторів, чії твори розширювали коло осіб, з ким йому довелося мати справу у зв'язку з роботою над трактатом.

Аби висловити свою прихильність до Руссо і дати найвищу оцінку його творів, потрібно було мати надзвичайну сміливість, громадянську мужність і непоступливість у відстоюванні моральних та наукових принципів: ще за декілька років до виходу «Філософічних пропозицій» Руссо був офіційно оголошений в Росії «небезпечним письменником». Висловлюючи офіційну точку зору, академічні «Щомісячні твори і вісті про вчені справи» (квітень 1763) попереджували, що «господин Руссо, яко один из славнейших сочинителей нашего времени, великий дар имеет, не токмо самые серьезные истины, но и весьма неосновательные мнения, представит красноречием своим в прелестном виде; чего ради остерегаться надлежит, чтоб за чтением его книг не принять от него того, что Закону Божию и должностям гражданским противно; как то и для сих причин последние две его книги «Emile» et «Contract Sociale», как во Франции, так и в Голландии запрещены...» [3, 378-379]. Справді, «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (Амстердам, 1762) і «Еміль, або Про виховання» (Гаага, 1762) – твори, які відразу після виходу були заборонені, конфісковані поліцією, засуджені Сорбонною і спалені за постановою французького парламенту; цими обставинами пояснюється й видання Катериною II указу про заборону їх розповсюдження (російською мовою ці твори будуть перекладені і вийдуть: «Еміль» – лише в 1807 р., «Суспільний договір» – аж в 1906 р.).

Як бачимо, Козельський вельми дорожить своєю самостійністю, незалежністю суджень, власною думкою – попри всілякі заборони коментувати якісь

твори, не обмежує себе шкільними вольфіанськими джерелами з проблем «моральної філософії», а звертається до вивчення найкращих творів французької просвітницької думки XVIII століття.

«Філософічні пропозиції», про вихід яких у світ на початку серпня 1768 р. повідомили читачів «Санкт-Петербурзькі відомості», складаються з досить широкого і ґрунтовного вступу, в якому автор розвиває свою думку стосовно філософії як особливого типу знання, її завдань і методів, супроводжуючи свої висловлювання коментарями та зауваженнями полемічного і критичного характеру, спрямованого перш за все проти схоластичного абстрактного теоретизування. «Среди других наук, – писав автор, – философия заслуживает особенное уважения, не столько для содержания в ней оснований ко всем другим наукам, сколько для правил к исканию благополучия» [7, 417].

Два головних розділи твору – виклад проблем теоретичної філософії (логіка і метафізика) та практичної або морально-повчальної філософії (юриспруденції і політики). Навіть просте зіставлення обсягів матеріалу, присвяченого проблемам теоретичної філософії (яка у Козельського зосереджує питання логіки, онтології та психології) і філософії практичної (підрозділи «Юриспруденція» і «Політика») вказує на пріоритетний характер в його системі провідних для всієї філософії соціально-політичних питань. Отож, багатьох питань, особливо з галузі «теоретичної» філософії, він майже не зачіпає, глибоко не розглядає, оскільки вони в цілісній системі світорозуміння, на його думку, відіграють допоміжне значення. Зате там, де мова йде про проблеми, які безпосередньо пов'язані з обґрунтуванням основних ідей твору (насамперед, стосовно пошуку «пристойных средств к достижению благополучия» – задекларованої Козельським найвищої соціально-етичної цінності), думки філософа набувають сконцентрованого характеру, надзвичайної глибини і навіть афористичності.

Спираючись на принципи етичного вчення Гельвеція, що базуються на обґрунтування ролі соціальної дійсності в формуванні особистості, її моралі, а також відштовхуючись від основних засад руссоїзму (про походження нерівності, принципи державного права, шляхи гармонізації виховання і суспільного життя тощо), Козельський у той же час залишається самостійним у принципових положеннях власного розгляду цієї проблеми.

Зіставлення позицій європейських просвітників XVIII століття і вітчизняного самородка Якова Козельського засвідчує чіткий «вододіл» між їх підходами та висновками щодо головних чинників морального вдосконалення. Європейські філософи вбачали саме у вдосконаленні розуму шлях до справедливого устрою життя; розум,

на їх погляд, виступає тим дороговказом, який забезпечує засвоєння норм поведінки, гармонізує особисті (іноді – егоїстичні) інтереси людей з інтересами суспільними, благо кожного з благом для всіх. Козельський дотримувався дещо інших поглядів, високо оцінюючи роль і силу людського розуму у пізнанні природного ходу подій, у боротьбі з заборонами і невіглаством. Він вважав, що саме по собі вдосконалення розуму, як і реалізація найвитонченіших і найрадикальніших просвітницьких проєктів, не можуть бути запорукою торжества справедливості. Більше того, він вбачає існування певного перекося на користь розумового компоненту в устремліннях творців психолого-педагогічних та соціально-етичних концепцій: погано те, пише він, що весь світ «согласно старается прежде и больше усилить себя в разуме, нежели в добродетели» [6, 68]. Розуміючи «істинну добродетель» у тому ж сенсі, що й усі просвітники, Козельський пропонує оцінювати, передовсім, з точки зору цієї добродетелі, а не лише розуму, як вчинки окремих людей, так і явища суспільного життя.

І тут перед Козельським з незворотністю і прямою постає питання про сили і шляхи, які можуть найкоротшим шляхом привести суспільство до торжества справедливості. Аби розуміти, якими відтінками все-таки буде відзначатися апеляція Козельського до ідеї «освіченого абсолютизму», зазначимо наступне.

Ідеологія Просвітництва цього часу являє собою систему поглядів про шляхи перетворення феодального суспільства з позицій світогляду буржуазії, але з тією особливістю, що вона ґрунтується на принципах надкласових, тобто національних інтересів.

До найбільш значних досягнень просвітників можна також віднести теоретичне обґрунтування причин кризового стану сучасного їм суспільства, негативного впливу на всі його сфери патронату влади, відсутності свободи, втрати людиною природного начала, а також негативну реакцію на соціальні інститути феодального суспільства. Просвітництво пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, свободи особистості, республіканського державного устрою.

Аналізуючи погляди Я. Козельського, можна переконатися в домінуванні в його філософських творах саме цих тенденцій. Він, як і інші просвітники, виступає з позицій надкласовості, тобто від імені нації і навіть людства, позитивні якості котрих втілені у добродетелі: «Усякий народ, – зазначає мислитель, – ділиться на добродетельних і порочних людей» [7, 631]. Я. Козельський вважав себе захисником інтересів добродетельних людей, твердо стояв на позиціях «юридичного світогляду» (на протигагу теологічному), серцевиною якого була

концепція «природного права», «вроджених прав людини» та договірної походження держави, що дозволяє віднести цього українського мислителя до репрезентантів та фундаторів (в межах Російської імперії) ідеї політичного лібералізму. У його творах «природна людина», що діє відповідно до вкладених в неї від природи законів (у Ш.Монтеск'є, наприклад, це прагнення людей жити у мирі з іншими; прагнення добувати собі їжу; потяг однієї людини до іншої; намагання жити в суспільстві [9]), котра повинна «їсти, пити, гуляти, розважатися, шукати приємного, відвертатись від огидного, берегти свій живіт, захищатись силою від шкоди, яка їй наноситься і т.д.» [7, 467] протиставляється людині суспільній, природний стан – цивілізації, природні умови існування – суспільній формі життя. Тут Я. Козельський поділяє погляди Ж. Руссо, Д. Дідро, Д'Аламбера. Розвиваючи концепцію «природного права», він писав, що вкладені природою в людину закони життєдіяльності (вони ж – «природні права») є тією основою, «від якої, як від коріння гілки, повинні виходити закони суспільства», а якщо державні закони не ґрунтуються на правах людини, то вони не можуть бути справедливими [7, 466].

Я. Козельський багато в чому поділяв ідеї Ж. Руссо про суспільний договір як єдину санкцію всіх громадських установ і установлень, про приватну власність як основу майбутнього (слідом за «доморальним станом») громадянського суспільства, про походження громадянської влади і громадянських законів, про причину встановлення стану політичного відчуження. Однак він, на відміну від Ж. Руссо, віддає перевагу громадянському суспільству порівняно з «натуральним» станом людей: «Людина через громадянський стан замість втрати натуральної рівності набуває рівності моральної і законної і, будучи натурально не рівною силою чи розумом іншому, робиться рівною по договору і по праву» [7, 525].

Розглядаючи природу людини та вроджені їй права у феодальному суспільстві, Я. Козельський робить висновок про необхідність змін цього суспільства на засадах розуму, де основними важелями мають стати мораль і право. При цьому, якщо правові теорії XVIII ст. закликали до державно-правового упорядкування людського співжиття, то Я. Козельський (як і Ш. Монтеск'є і Ж. Руссо) наполягає на правовому обмеженні свавілля державної влади, вимагає рівність у безправності перед особою абсолютного монарха замінити рівністю прав перед законом: «Влада у суспільстві є не що інше, як право повеління ним, яке ґрунтується на справедливому договорі» [7, 500].

Різно виступаючи проти виправдання влади держави над особою, український філософ наголошує на непорушності прав окремої особи на справедливу відплату. «Несправедливість, –

зазначає філософ, – ні від кого і ні проти кого в світі неприпустима» [7, 499].

Особливо важливим, що вирізняє Якова Козельського серед інших просвітників, є визнання ним права помсти за зло, а також виправдання народної помсти [7, 491, 494, 519]. І це говориться у той час, коли Катерина II видає закон від 22 серпня 1767 року, який забороняв кріпакам під загрозою суворого покарання скаржитися на поміщиків, а на Правобережжі палахкотіла «Коліївщина».

Козельський зауважує, що «долговременному терпению принужденные люди по долгом притворстве, как только найдут удобный случай, то тем больше истощают наружу свою досаду, и такие люди иногда бывают сами и обидчики их, а иногда одни обидчики волнованию сердец их причиною, и в сем другом случае по справедливости почестъ их можно почти за невинных» [6, 156-157].

Резонанс від твору був досить значним, про що свідчить хоча б інтерес до автора «Философических предложений» молодого тоді стипендіата Лейпцігського університету Олександра Радищева, майбутнього автора «Путешествий из Петербурга в Москву»: «Він уважно слідкував за розвитком суспільної думки, читав «Философические предложения» Я.П. Козельского...» [1, 579]. Вплив поглядів Я. Козельського на світогляд О. Радищева був настільки значним, що ідеї написаного поетом у запланованому трактаті «О человеке, его смертности и бессмертии» дослідники вважають викликаними під впливом раніше розвинутих у творах М. Ломоносова та Я. Козельського думок [1, 579]. У зв'язку із зазначеним варто ще раз замислитися над декларацією положення про «солідну матеріалістичну традицію» російської філософії та про її репрезентантів.

Таким, в найзагальніших рисах, є характер головного твору нашого видатного співвітчизника Якова Козельського – його «Філософічних пропозицій», який серед літературних пам'ятників передової просвітницької думки не лише 60-х років, але й усієї другої половини XVIII століття зайняв гідне місце, причому не лише як явище російської імперської, але й європейської культури.

Посилання

1. Большая Советская Энциклопедия. – Т. 35, 1963. – 672 с.
2. Дидро Д. Сочинения. – Т. II. / Д. Дидро. – М.: Academia, 1935. – 606 с.
3. Ежемесячные сочинения и известия об ученых делах. – СПб., 1763. – 380 с.
4. Ключевский В.О. Сочинения: в 9 томах / В.О. Ключевский. – Т. 5. – Курс русской истории / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Мысль, 1989. – 476 с.
5. Коган П.С. Очерки по истории западно-европейской литературы. – Т. 1. / П.С. Коган. – Москва-Петербург: Государственное изд-во, 1923. – 320 с.
6. Козельский Я.П. Философические предложения /

Я.П. Козельский. – СПб., 1768. – 224 с.

7. Козельский Я.П. Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / Я.П. Козельский. – М., 2010. – Т. 1. – 216 с.

8. Латкин В.Н. Законодательные комиссии в России XVIII ст. – Т.1 / В.Н. Латкин. – СПб., 1887. – 614 с.

9. Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М.: Госполитиздат. 1955. – 800 с.

10. Наказ императрицы Екатерины II. – СПб., 1907 // Императрица Екатерина II, «О величии России», - М.: «ЭКСМО», 2003, серия «Антология мысли». – 157 с.

11. Сборник императорского русского исторического общества (СИРИО). – Т.8, 1871.: В кн.: Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

12. Сборник Русского исторического общества (РИО). – СПб., 1872. – Т. 32. – 1093 с.

13. Семенов Д. Городское представительство в екатерининскую эпоху / Д. Семенов // Русское богатство. – СПб., 1898. – № 11. – С. 36-58.

14. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т. 27 / С.М. Соловьев. – М., 1871. – 677 с.

15. Шпет Г.Г. Историзм и новая философия / Г.Г. Шпет // Очерк развития русской философии. – Петербург, 1922. – Ч. 1. – С. 8.

16. Die Philosophie in Russland. Studie von Jakob Kolubowsky. – St. Petersburg, 1893. – S. 5.

Заремский М.И. «Философические предложения» Я.П. Козельского как выдающаяся памятка эпохи Просвещения

В статье осуществлен анализ попытки Я.П. Козельского теоретически обосновать свой просветительский проект, адаптированный к российской действительности, и изложение главных принципов философских произведений мыслителя. Установлено, что в его взглядах получили творческое оформление передовые для своего времени философские и социально-политические идеи, которые были на уровне систем тогдашнего европейского Просвещения.

Ключевые слова: Козельский Я.П., практическая философия, прямая истина, добродетель, Просвещение, право на месть.

Zaremsky M.I. Yakiv Kozelskyi's «Philosophical offers» as an outstanding monument of the Enlightenment

The article is devoted to the study Ya.P. Kozelskyi's attempts of the theoretically justify his own educational project, which was adapted to the Russian reality and presentation of the main principles of philosophical thinker's works. Established that his views were creative design advanced for the time, philosophical and social and political ideas that were contemporary to the European Enlightenment's system.

Key words: Kozelskyi Ya.P., practical philosophy, straight truth, integrity, Enlightenment, the right to revenge.

20.03.2013 p.